

Voorwoord

Tussen 1914 en 1945 verloren ongeveer honderd miljoen Europeanen hun leven door oorlog, volkerenmoord, etnische zuiveringen, doelbewuste uithongering en andere politieke oorzaken. Dat zou overal en in alle tijden een buitengewoon groot aantal doden zijn geweest, maar het was heel uitzonderlijk in Europa, dat in de loop van de vierhonderd jaar daarvoor het grootste deel van de wereld had veroverd en de kijk van de mensheid op zichzelf ingrijpend had veranderd.

Als gevolg van die verovering van de wereld was ook het dagelijks leven veranderd. Ooit was muziek iets wat alleen publiek dat lijfelijk aanwezig was kon horen. Het kunnen lezen en schrijven was het grootste deel van de menselijke geschiedenis nutteloos, omdat boeken zeldzaam waren en moeilijk te krijgen. Maar nu was de duisternis onderworpen aan de menselijke wil. Mensen werden tweemaal zo oud als voorheen en vrouwen stierven niet langer vanzelfsprekend in het kraambed. Het is moeilijk te begrijpen hoe ingrijpend Europa omstreeks 1914 heel het leven had veranderd, niet alleen in Europa zelf maar ook in de rest van de wereld.

Laten we ons voorstellen dat we in 1913 in een Europese hoofdstad een concert bijwonen. Waarschijnlijk staan Mozart en Beethoven op het programma. Misschien is het een koude winternacht, maar de zaal is helder verlicht en de vrouwen zijn elegant maar dun gekleed. In die grote zaal is de winter uitgebannen. Een van de mannen heeft zojuist een telegram verstuurd naar Tokio om een partij zijden stoffen te bestellen die per schip moet worden verzonden en

binnen een maand in Europa moet zijn. Een ander echtpaar heeft in drie uur honderdvijftig kilometer per trein afgelegd om het concert bij te kunnen wonen. In 1492, toen het Europese avontuur begon, was dat allemaal onmogelijk.

Niets klinkt mooier dan muziek van Mozart en Beethoven, uitgevoerd door een groot Europees symfonieorkest. Mozarts muziek is van een onaardse schoonheid. Bij Beethoven is juist iedere noot verbonden met een moment van het aardse leven. Wie naar Beethovens Negende Symfonie luistert, denkt aan revolutie, republikaanisme, rede, en – de waarheid moet gezegd – aan de mens als God. De Europese kunst, immanent en superieur, de filosofie en de politiek, hebben stuk voor stuk de mensheid ergens gebracht waar zij voorheen nooit was geweest. Voor veel mensen leek het alsof ze aan de poort van de hemel stonden. Als ik toen had geleefd, had ik dat waarschijnlijk precies zo gevoeld.

Niemand verwachtte dat dit moment de voorbode was van de hel. In de daarop volgende eenendertig jaar scheurde Europa zichzelf in stukken. Wat Europa groot gemaakt had – technologie, filosofie, politiek – keerde zich tegen de Europeanen, of, nauwkeuriger gezegd, de Europeanen gebruikten ze tegen elkaar en tegen zichzelf. Tegen het einde van die eenendertig jaar was Europa een kerkhof van in puin geschoten steden, verwoeste levens. Van Europa's greep op de wereld was niets meer over. De 'Ode aan de Vreugde' van Beethovens Negende was niet langer een viering van het Europese leven, maar een ironische bespotting van zijn pretenties.

Dat is niet uniek voor Europa. Ook andere culturen zijn in het verleden geconfronteerd met oproer, oorlog en barbaarij. Maar de abruptheid, de intensiteit, de snelheid en de wereldwijde consequenties waren anders. En het grootste verschil was dat juist deze beschaving in staat bleek tot zelfvernietiging. Aanwijzingen daarvoor waren misschien de wreedheid van het kolonialisme, de enorme sociale ongelijkheid in de Europese maatschappij en het uiteenvallen ervan in talrijke fragmenten. Maar toch is het verband tussen de hoge Europese cultuur en de dodenkampen op zijn allerschachtst gezegd verbazingwekkend.

De Europeanen veroverden de wereld terwijl ze eeuwenlang een interne burgeroorlog voerden. Het Europese rijk was gebouwd op drijfzand. Het werkelijke mysterie is waarom Europa maar geen eenheid kon worden. De geografie van Europa maakt eenheid moeilijk. Europa bestaat niet uit een grote, ongedifferentieerde landmassa, maar uit eilanden, schiereilanden en schiereilanden binnen schiereilanden, en bergketens die deze schiereilanden isoleren. Er zijn zeeën en zeestraten, reusachtige bergketens, diepe dalen en eindeloze vlaktes. De Europese rivieren monden niet gezamenlijk uit in één verenigend systeem zoals de rivieren in Amerika. Ze stromen afzonderlijk en scheiden meer dan ze verbinden.

Op Australië na is geen enkel continent zo klein en verbrokken als Europa, maar toch bestaat het huidige Europa uit maar liefst vijftig onafhankelijke staten (inclusief Turkije en de Kaukasus, om redenen waarop ik verderop terugkom). En Europa omvat niet alleen talrijke staten, maar is ook zeer dichtbevolkt. Europa telt gemiddeld 72,5 inwoners per vierkante kilometer. In de Europese Unie is dat 112 inwoners per vierkante kilometer, in Azië 86 inwoners per vierkante kilometer. Europa is dichtbevolkt en gefragmenteerd.

De Europese geografie heeft tot gevolg dat het bereiken van eenheid door verovering onmogelijk is. Het betekent ook dat kleine staten langdurig overleven. De kaart van Europa in het jaar 1000 lijkt sterk op die van het jaar 2000. De verschillende naties bestaan lange tijd naast elkaar en herinneringen worden lange tijd levend gehouden en dat dwarsboomt vertrouwen en vergeving. Bijgevolg is Europa altijd het toneel van steeds opnieuw terugkerende oorlogen geweest. De oorlogen van de twintigste eeuw verschilden alleen doordat technologie en ideologie ditmaal leidden tot een continentale ramp.

Europa is verdeeld in grensgebieden waar naties, religies en culturen elkaar ontmoeten en zich vermengen. Vaak ligt er binnen zo'n gebied een politieke grens, maar het grensgebied zelf is breder en in veel opzichten belangrijker. Neem de grens tussen Mexico en de Verenigde Staten: dat is een duidelijke lijn. Maar de Mexi-

caanse invloed, taal en bevolking verbreiden zich ver ten noorden van de grens en op dezelfde manier verbreiden de Amerikaanse cultuur en zakenwereld zich ver naar het zuiden. In Mexico worden de bewoners van staten die aan de Verenigde Staten grenzen, beschouwd als mensen die de Amerikaanse cultuur hebben overgenomen, waardoor ze vervreemd zijn van de rest van Mexico. De cultuur ten noorden van het grensgebied is van een Angelsaksische cultuur veranderd in een vreemde mengcultuur met een eigen taal, het *Spanglish*. De bewoners van zulke grensgebieden zijn anders en hebben dikwijls meer met elkaar gemeen dan met de mensen in hun respectieve landen.

Ik woon ten zuiden van Austin, in Texas, waar de plaatsnamen Angelsaksisch of Duits zijn – de Duitsers koloniseerden het gebied ten westen van Austin. Wanneer ik over de I-35 naar het zuiden rijd, hebben de plaatsen daar namen als New Braunfels. Naarmate ik dichterbij San Antonio kom, worden ze Spaans en soms heb ik het gevoel dat ik in Mexico ben. In zekere zin ben ik dat ook, maar de echte grens ligt meer dan honderdvijftig kilometer zuidelijker, en dat heeft nog steeds een betekenis.

Europa kent tal van zulke grensgebieden, maar het belangrijkste daarvan scheidt het Europese schiereiland van het Europese continent, i.c. het westen van Rusland. Het is een uitgestrekt gebied dat complete landen als Oekraïne, Wit-Rusland, en Litouwen omvat. De afgelopen eeuw zagen we de politieke grens ver naar het westen verschuiven, waarbij Rusland het grensgebied opslokte, en de afgelopen decennia zien we haar ver naar het oosten opschuiven, waardoor onafhankelijke landen zijn ontstaan. Waar de grens op een bepaald moment ook ligt, dit is een gebied waar de bewoners meer met elkaar dan met Rusland of het Westen gemeen hebben. Het woord Oekraïne betekent letterlijk ‘aan de rand’, dat wil zeggen: grensgebied.

Dit is niet het enige grensgebied, hoewel het wel de Europese geschiedenis bepaalt. Er bevindt zich ook een grensgebied tussen de Franse en de Duitse wereld, dat zich uitstrekt van de Noordzee tot de Alpen. De Balkan vormt het grensgebied tussen Midden-Euro-

pa en Turkije. De Pyreneeën zijn het grensgebied tussen de Iberiërs en de rest van Europa. Ook liggen er nog kleinere grensgebieden rond Hongarije, waar Hongaren onder Roemeens en Slowaaks bestuur leven. Er bestaat bij wijze van spreken zelfs een watergrens – het Kanaal, dat Groot-Brittannië scheidt van het Europese continent. In zo'n klein, dichtbevolkt gebied vol oude grieven, zullen altijd grensgebieden bestaan, en nergens wordt dat duidelijker dan in Europa.

In grensgebieden vindt vermenging van culturen plaats en kan smokkel een respectabele broodwinning vormen, maar het kunnen ook de gebieden zijn waar oorlogen worden gevoerd. Het zijn potentiële brandhaarden. Het Rijnland is nu rustig, maar dat is niet altijd zo geweest. Sinds 1871 is er driemaal oorlog uitgebroken in het gebied tussen de Rijn en de Franstalige gebieden. Dat waren toen brandhaarden omdat Frankrijk en Duitsland sterk verdeeld waren door zwaarwegende kwesties. Als de brandhaard vlam vatte, sloeg het vuur over naar heel het gebied. Tegenwoordig is het grensgebied ten westen van Rusland een brandhaard. Het vonkt en het vuur wakkert aan, maar vooralsnog is er geen sprake van een wereldbrand.

In de Eerste en de Tweede Wereldoorlog ontwikkelden alle grensgebieden in Europa zich tot brandhaarden met overslaande vonken waardoor branden ontstonden die steeds heviger werden en zich verspreidden. Zelden of nooit heeft de wereld zo'n allesomvattende Europese vuurstorm aanschouwd die in 1914 begon, korte tijd bedaarde en vervolgens weer oplaaide in 1939. De mensen zaten vol gruwelijke herinneringen en angsten, en toen die gevoelens vlam vatten, werd het grensgebied door de vlammen verteerd en verenigden alle branden zich tot een grote holocaust.

Met veel moeite krabbelde Europa weer overeind en met hulp van anderen kreeg het zijn soevereiniteit weer terug. Dit moeizame herstel leidde tot één uitspraak: Dit nooit weer! Deze uitspraak vertegenwoordigt de Joodse overtuiging dat het afslachten van het Joodse volk nooit meer mag gebeuren. De Europeanen hanteren deze uitspraak in zijn algemeenheid niet, maar de gevoelswaarde

ervan beheerst al hun doen en laten. Degenen die de eenendertig jaar overleefden, kregen vervolgens te maken met de Koude Oorlog, waarin de beslissing over oorlog en vrede, dat wil zeggen de beslissing over leven en dood, in Moskou en Washington werd genomen. Dat er in Europa geen oorlog was, is de moeite waard om verderop te bespreken, maar toen de dreiging geleidelijk verdween was Europa ervan overtuigd dat die eenendertig jaar nooit meer mochten terugkeren. De Europeanen deden afstand van hun wereldrijk, hun macht en in sommige opzichten zelfs van hun betekenis, ten gunste van het principe dat ze nooit opnieuw die gruwelijke jaren zouden meemaken, noch met de dreiging ervan zouden leven zoals tijdens de Koude Oorlog.

Het instituut dat werd gecreëerd om de nachtmerrie uit te bannen was de Europese Unie, met de bedoeling om de Europese natiestaten zo nauw en in zo'n welvarende eenheid met elkaar te verbinden, dat geen enkel land een reden zou hebben om de vrede te verstoren of een ander land te vrezen. De ironie wil dat Europa eeuwenlang had gestreden tegen onderdrukking van naties door andere naties, en voor nationale soevereiniteit en nationale zelfbeschikking.

De Europeanen wilden vasthouden aan deze doctrine, ook al hadden ze gezien waartoe de drogreden die erin verscholen zat hen zou kunnen brengen.

Ieders soevereiniteit moest behouden blijven, maar zodanig door de Unie worden ingeperkt dat niemand er afscheid van zou kunnen nemen. Het Europese volkslied is Beethovens 'Ode aan de vreugde', ontdaan van zijn ironie.

Veruit de belangrijkste vraag is of conflict en oorlog werkelijk zijn uitgebannen of dat dit louter een intermezzo is, een verleidelijke illusie. Europa is de welvarendste regio ter wereld. Het gezamenlijke bruto nationaal product is groter dan dat van de Verenigde Staten en even groot als dat van Azië, het Midden-Oosten en Afrika samen. Een nieuwe reeks oorlogen zou niet alleen Europa veranderen, maar de hele wereld. Het antwoord op de vraag of Europa niet alleen die eenendertig jaar maar ook de duizenden jaren

van conflict die eraan voorafgingen heeft overwonnen, vormt de kern van iedere toekomstbeschouwing.

Daarom heb ik dit boek geschreven. In veel opzichten heeft het onderwerp ervan mijn leven en opvattingen gevormd. Ik ben in 1949 geboren in Hongarije, uit ouders die werden geboren in 1912 respectievelijk 1914. Mijn familie ontstond in de gruwelen en verschrikkingen van Europa, niet alleen in die eenendertig jaar maar ook in de nasleep daarvan. Wij verlieten Europa omdat mijn ouders ervan overtuigd waren dat er in de Europese ziel een diep verderf huisde, dat zich een poos kon schuilhouden maar dat uiteindelijk altijd weer tevoorschijn zou komen. Als Amerikaan leefde ik in een wereld waar alles het resultaat is van beslissingen. Als Europeaan leefde ik in een wereld waar beslissingen niets betekenen wanneer de lawine van de geschiedenis mensen overspoelt. Als Amerikaan leerde ik de confrontatie met de wereld aan te gaan. Als Europeaan leerde ik hem te ontwijken. Mijn zoektocht naar het antwoord op het raadsel Europa is het directe gevolg van de gesprekken die mijn ouders aan tafel voerden, en uit de geluiden van hun nachtmerries. Mijn identiteitscrisis – een begrip dat al duidelijk maakt hoe Amerikaans ik inmiddels ben – was het gevolg van het feit dat een Europeaan heel anders in het leven staat dan een Amerikaan. Ik was allebei, dus wie was ik? Ik heb dat teruggebracht tot een simpele vraag: is Europa echt veranderd of is Europa gedoemd om voortdurend bespot te worden door de ‘Ode aan de vreugde?’

In mijn jonge jaren besloot ik politieke filosofie te gaan studeren omdat ik mij op het hoogste niveau met deze vraag wilde bezighouden. Naar mijn idee zijn de meest fundamentele vragen van het menselijke bestaan uiteindelijk politiek. Politiek gaat over gemeenschap – de verplichtingen, rechten, vijanden en vrienden die een gemeenschap ons biedt. Filosofie is het ontleden van de vanzelfsprekendste zaken. Zij dwingt ons om ons bezig te houden met het vertrouwde en te ontdekken dat het vreemd is. Voor mij was dat de weg naar begrip.

Maar het leven is nooit zo eenvoudig. Tijdens mijn doctoraal-

studie verdiepte ik mij in de Duitse filosofie. Als Jood wilde ik begrijpen wat het voor mensen waren die vanuit een bewuste nationale politiek kinderen konden doden. Maar het was de tijd van de Koude Oorlog en ik wist dat de Europese kwestie nu in feite de Russische kwestie was, en de Sovjets hadden mijn leven bijna even sterk beïnvloed als de Duitsers. Karl Marx leek het perfecte beginpunt. En omdat de als Nieuwlinks bekendstaande stroming (communisten die Stalin haatten) op zijn hoogtepunt was, besloot ik die te gaan bestuderen.

Daardoor bracht ik talrijke bezoeken aan Europa en raakte ik hecht bevriend met Europese nieuwlinkers. Ik wilde de filosofen ervan begrijpen – Althusser, Gramsci, Marcuse – maar ik kon niet stil in de bibliotheek zitten. Er gebeurde buiten te veel. Voor een kleinere groep was het een uiterst serieuze poging om de wereld te begrijpen en de hefboom te vinden om hem te veranderen. Voor een handjevol mensen werd het een excuus en een plicht om over te gaan tot geweld.

We vergeten wel eens dat Europa in de jaren 1970 en 1980 steeds gewelddadiger was geworden, en dat dit terrorisme van veel eerdere datum was dan Al-Qaida. In de meeste Europese landen ontstonden terroristische cellen die personen vermoordden of ontvoerden en gebouwen opbliezen. Het terroristisch links bestond ook in de Verenigde Staten, maar lang niet zo extreem. Die kleine groepen fascineerden mij het meeste: het opnieuw ontstaan van politiek geweld in Europa binnen de context van een beweging die af en toe over klassenstrijd sprak maar dat niet meende.

Een van de gewoonten die zich ontwikkelde was het ‘kneecapping’ van vijanden, door een kogel in hun knie te schieten. Ik kon er nooit achterkomen of het iemand kreupel maken in plaats van hem te doden een daad van goedheid was of pure wreedheid. Voor mij waren dit mensen om in de gaten te houden, omdat zij naar mijn idee de erfgenamen waren van die eenendertig jaar. Zij waren degenen die hun morele verplichtingen serieus namen en de waarden van de gemeenschap verwierpen, wat hen de vrijheid gaf om verschrikkelijke dingen te doen. In de ontmoeting met sommigen

van hen merkte ik dat ze niet echt verwachtten dat ze iets konden veranderen. Hun daden kwamen voort uit pure woede jegens de wereld waarin ze geboren waren, en uit minachting voor degenen die een gewoon leven leidden. In hun ogen vertegenwoordigden deze mensen het kwaad en waren zij de zelfbenoemde wrekers.

Mijn tijd tussen deze mensen heeft ervoor gezorgd dat ik mij steeds minder op mijn gemak voelde bij de groeiende overtuiging van de Europeanen dat het verleden achter hen lag. Het leek mij dat de ziekte, net als kanker wanneer de chirurg een paar cellen laat zitten, onder de juiste omstandigheden opnieuw de kop opsteekt. In de jaren 1990 braken er in twee gebieden van Europa – de Balkan en de Kaukasus – hevige conflicten uit. De Europeanen deden deze af als niet-representatief, zoals ze ook de linkse terroristen als niet-representatief hadden beschouwd en zoals ze tegenwoordig de nieuwe rechtse schurken als niet-representatief afdoen. Die visie, tekenend voor Europa's trots en zelfvertrouwen, is misschien juist, maar dat hoeft helemaal niet zo te zijn.

De huidige tijd is een testperiode voor Europa. Zoals alle menselijke instituties maakt de Europese Unie een periode door van grote problemen, die op dit moment hoofdzakelijk economisch van aard zijn. De Europese Unie werd opgericht om 'vrede en welvaart' te bewerkstelligen. Wanneer de welvaart verdwijnt of in sommige landen verdwijnt, wat gebeurt er dan met de vrede? Let wel: in verscheidene Zuid-Europese landen is de werkloosheid nu even groot of groter dan die in de Verenigde Staten tijdens de Grote Depressie. Wat betekent dat?

Dat is het onderwerp van dit boek. Het gaat voor een deel over het gevoel dat Europa uniek is, het idee dat Europeanen de problemen van vrede en welvaart waarmee de rest van de wereld worstelt hebben opgelost. Dat is misschien zo, maar het is geen vaststaand feit. Wanneer Europa niet uitzonderlijk is en wel in de problemen zit, wat zal er dan volgen?

Deze vraag is driedelig. Ten eerste: waarom was juist Europa de plaats waar de wereld zichzelf ontdekte en veranderde? Hoe gebeurde dat? Ten tweede: welke achilleshiel van Europa leidde tot

die eenendertig jaar oorlog, ondanks het hoge peil van de Europese beschaving? Hoe kon dat gebeuren? En ten slotte: als we eenmaal hierover hebben nagedacht, kunnen we niet alleen nadenken over Europa's toekomst maar ook over zijn potentiële brandhaarden.

Als Europa zijn bloedige geschiedenis achter zich heeft gelaten, is dat groot nieuws. Als dat niet zo is, is het nog groter nieuws. Laten we eerst kijken naar wat het de afgelopen vijfhonderd jaar betekende om Europeaan te zijn.

Deel 1

EUROPEES EXCEPTIONALISME

Het leven van een Europeaan

Op de avond van 13 augustus 1949 stapten mijn ouders in een rubberboot die aan de Hongaarse oever van de Donau lag. Ze ontvluchtten de communisten en wilden uiteindelijk naar Wenen. We waren met ons vieren: mijn vader Emil, zevenendertig jaar oud, mijn moeder Friderika, in de wandeling Dusi, vijfendertig jaar, mijn zus Agnes, elf jaar oud en ikzelf, een baby van zes maanden. Dan was er nog een smokkelaar bij, van wie wij de naam en herkomst nooit hebben geweten; bewust denk ik, omdat onze ouders de waarheid over zulke dingen als potentieel dodelijk zagen en ons daar koste wat het kost tegen beschermden.

Wij waren per trein vanuit Boedapest naar het Hongaarse dorp Almasfuzito gereisd, dat ten noordwesten van de hoofdstad aan de Donau ligt. Mijn zuster en ik waren in Boedapest geboren. Mijn ouders waren daarheen getrokken met hun familie, hadden elkaar ontmoet, waren verliefd geworden en werden vervolgens in de eerste helft van de twintigste eeuw meegezogen in de diepe ellende van Europa. Mijn moeder was in 1914 geboren in een stadje in de buurt van Bratislava, dat indertijd Pozsony heette en tot Hongarije behoorde, toen onderdeel van het Oostenrijks-Hongaarse rijk. Mijn vader was in 1912 geboren in de stad Nyirbator in oostelijk Hongarije.

Ze waren net voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog geboren. In 1918 was de oorlog afgelopen en kraakte Europa in zijn voegen, verpletterd door die oorlog. Vier keizerlijke dynastieën – de Ottomanen, de Habsburgers, de Hohenzollern en de Romanovs –

gingen ten onder en alles tussen de Baltische Zee en de Zwarte Zee dat zo onwrikbaar verankerd leek, was in beroering. De kaart van het gebied werd door oorlogen, revoluties en diplomatie opnieuw getekend en daarbij ontstonden nieuwe landen en raakten andere onderdrukt. Munkács, de plaats waar mijn grootvader van vaders kant vandaan kwam, lag nu in Oekraïne, en maakte deel uit van de Sovjet-Unie. Pozsony heette voortaan Bratislava, een stad in een recent gevormd land dat de Tsjechen en Slowaken verenigde.

Mijn ouders waren Joden en voor hen was het verschuiven van grenzen even natuurlijk als het weer. Aangenaam of vervelend, het viel te verwachten. Het opmerkelijke aan Hongaarse Joden was dat ze Hongaars spraken. De overige Joden in Oost-Europa spraken Jiddisch, een mengeling van Duits en verscheidene andere talen. Om de zaak nog verwarrender te maken gebruikte het Jiddisch het Hebreeuwse alfabet. Jiddisch-sprekende Joden beschouwden zich over het algemeen niet als behorend tot het land waar ze leefden, en hun gastheren waren het daar meestal hartgrondig mee eens. Geografie was iets wat gemakshalve bestond, niet iets wat hen kenschetste. Het gebruik van het Jiddisch als eerste taal weerspiegelde de nauwe band met hun gemeenschap, iets wat de bevolking waarmee ze samenleefden hun kwalijk nam maar tegelijk aanmoedigde.

Maar in het algemeen gebruikten de Hongaarse Joden het Hongaars als enige taal. Voor mij en mijn zus was het de eerste taal. Sommigen, zoals mijn vader, beheersten het Jiddisch als tweede taal, maar mijn moeder kende helemaal geen Jiddisch. Haar moedertaal was het Hongaars, en toen de grenzen verschoven werden, trok de familie van mijn moeder, alle twaalf aangemoedigd door hun vader die kleermaker was, naar het zuiden, naar Boedapest. In diezelfde periode trok de rest van mijn vaders familie naar het westen, weg van wat inmiddels Oekraïne was geworden, naar het gebied dat na de oorlog was overgebleven van Hongarije. Hoewel ook in Hongarije het gebruikelijke Europese antisemitisme volop heerste, bestond er toch een nauwere band tussen Hongarije en zijn Joodse bevolkingsgroep; hij was beslist niet eenvoudig of gemakkelijk, maar in elk geval was hij er.

Het Hongarije van het Interbellum was geen onaangename plek om te leven – dat wil zeggen toen eenmaal een eind was gemaakt aan de chaos van een afwisselend communistisch en anti-communistisch regime door het gebruikelijke Europese bloedbad dat daarmee gepaard ging. Voor het eerst sinds eeuwen onafhankelijk werd het land bestuurd door een admiraal van een niet meer bestaande marine, die regent was van een niet-bestaande koning. De lijfspreuk van Miklós Horthy moet hebben geluid: ‘Ga met de stroom mee’. De sfeer in het Hongarije van de jaren 1920 en een deel van de jaren 1930 was liberaal, maar niet buitensporig. Dat betekende dat mijn vader, een plattelandsjongen uit het oosten, naar Boedapest kon verhuizen, het drukkersvak kon leren en omstreeks zijn twintigste een drukkerij kon openen. Nu lijkt dat heel bijzonder, maar het was ook een uitzonderlijke tijd. Tot ver in de jaren 1930 was het mogelijk om te denken dat de Eerste Wereldoorlog Europa zo murw had geslagen dat de duistere instincten waren uitgebannen.

Maar demonen laten zich niet zo gemakkelijk verdrijven. De Eerste Wereldoorlog had niets definitief opgelost. De oorlog was gevoerd om de status van Duitsland, dat sinds zijn eenwording in 1871 het evenwicht en de stabiliteit van Europa volledig had verstoord. Er was een machtige en welvarende natie gecreëerd, maar het was ook een wanhopig onveilige natie. Ingeklemd tussen Frankrijk en Rusland, terwijl Groot-Brittannië op een subtiele manier iedereen manipuleerde, wist Duitsland dat het nooit zou overleven als het van beide kanten tegelijk zou worden aangevallen. Ook wist Duitsland dat zowel Frankrijk als Rusland zo bang was voor de Duitse natie, dat een gelijktijdige aanval helemaal niet denkbeeldig was. Dus was het de enig mogelijke Duitse strategie om eerst de een te verslaan en vervolgens al zijn krachten te richten tegen de ander. In 1914 had Duitsland geprobeerd die strategie toe te passen, maar in plaats daarvan had het de oorlog verloren.

Mijn grootvader vocht in de Eerste Wereldoorlog als soldaat in het Oostenrijks-Hongaarse leger. Hij vertrok om aan het Russische front te strijden toen mijn vader twee jaar oud was. Hij keerde te-

rug uit de oorlog, maar zoals zoveel anderen was hij naar lichaam en geest gebroken. De mannen die niet waren gesneuveld, waren door de oorlog veranderd en leken in niets meer op degenen die ten strijde waren getrokken. Kort na zijn thuiskomst overleed hij, waarschijnlijk aan tuberculose.

In plaats van de status van Duitsland te regelen, koppelde de Eerste Wereldoorlog geopolitieke angst aan ideologische woede. De Duitse nederlaag werd uitgelegd als het gevolg van verraad. En als er sprake was van verraad, moest er een verrader zijn geweest. Het was een ingewikkelde intrige, maar Duitsland kwam tot de conclusie dat de Joden de kwaadwillige samenzweerders waren, een conclusie die bijzondere gevolgen had voor mijn familie.

In geopolitiek opzicht betekende Hitlers wens om de Duitse belangen veilig te stellen dat het politieke ‘tij’ dat Horthy nu ‘moest volgen’ door Berlijn werd gedictieerd. Ideologisch gezien vormden mijn ouders nu een grote bedreiging voor de Duitse natie. Voor een Jood in Hongarije was dat tot dan toe niet zo belangrijk geweest. Maar nu werd het rampzalig. Mijn ouders stonden voor de keus waarmee Europeanen meer dan een eeuw lang waren geconfronteerd – blijven of naar Amerika gaan. De zuster van mijn moeder woonde in New York. Ik heb nooit geweten hoe ze het klaarspeelden, maar op een of andere manier slaagden mijn ouders erin om in 1938 een visum te krijgen voor de Verenigde Staten. Een dergelijk visum was meer dan goud waard. Voor degenen die het gevaar zagen aankomen, betekende het niets minder dan het leven zelf.

Mijn vader was intelligent maar hij voorzag niet wat er stond te gebeuren. Hij was opgegroeid met antisemieten, en hij was op de hoogte van de klappen en het schrijnende onrecht die daarmee gepaard gingen. Omstreeks 1938 had hij een winstgevende drukkerij in Boedapest. Die opgeven en opnieuw beginnen in een land waarvan hij de taal niet sprak, was niet iets waarop hij zat te wachten. De politieke realiteit eiste dat hij een uitweg uit het Europese gekkenhuis moest vinden. Maar zijn persoonlijke behoeften vereisten dat hij zou blijven en niet zou opgeven. Tegen de tijd dat duidelijk werd dat dit niet het vertrouwde antisemitisme was, was het te laat.

Voor mijn familie had dat catastrofale gevolgen. In Hongarije beschermde Horthy de natie door te buigen voor de Duitse wil. Hongarije behield zijn binnenlandse soevereiniteit zolang het samenwerkte met het Duitse avontuur. Nadat Duitsland Frankrijk in een zes weken durende veldtocht had verslagen, richtte het nu zijn aandacht op de Sovjet-Unie, in het vaste vertrouwen op een snelle overwinning. Horthy, het politieke tij volgend, stelde het Hongaarse leger beschikbaar voor de oorlog, vanuit de verwachting dat hij als beloning de gebieden waaruit mijn familie na DE EERSTE WERELDOORLOG had moeten vluchten, terug zou krijgen. Maar Horthy begreep ook dat die beloning alleen blijvend kon zijn wanneer er bloed vloeide.

Mijn vader werd opgeroepen voor het Hongaarse leger. Aanvankelijk was hij gewoon soldaat. Maar omdat de Hongaren zij aan zij met de Duitsers moesten vechten, was het duidelijk dat Joden niet gewoon soldaat konden zijn. Mijn vader werd met andere Joden overgeplaatst naar arbeidsbataljons die bijvoorbeeld als taak hadden om op de ouderwetse manier mijnevelden te zuiveren: door er doorheen te lopen. Van alle soldaten werd verwacht dat zij *bereid waren* om te sterven. Van degenen in de arbeidsbataljons werd *verwacht* dat ze stierven. Horthy was niet meer antisemiet dan de goede manieren vereisten, en misschien wilde hij het niet zelf, maar het was zijn plicht om een onafhankelijk Hongarije te bewaren en wanneer dat vereiste dat Joden in arbeidsbataljons werden geplaatst, voldeed hij aan die eis.

Voor mijn vader en tal van andere mannen in mijn familie betekende dat een lange mars van de oostgrens van Hongarije door de Karpaten naar Kursk en Kiev, helemaal naar de rivier de Don, naar een stad genaamd Voronezh. De meeste mannen uit mijn familie waren tegen die tijd al gestorven, maar dat gold ook voor veel reguliere soldaten. De Sovjet-Unie *leek* alleen maar zwak. Haar kracht werd duidelijk in het najaar van 1942, toen de Sovjets, nadat ze een reusachtige strijdmacht ten oosten van de Don hadden samenge trokken, een tegenaanval uitvoerden tegen het Zesde Duitse leger, dat het grootste deel van de stad Stalingrad had ingenomen. De

Duitsers wilden de toegangswegen tot de Kaukasus afsluiten, omdat aan de andere kant van de Kaukasus de stad Bakoe lag, waar de Zweedse gebroeders Nobel eind negentiende eeuw een grote olievoorraad hadden ontdekt en exploiteerden. Bakoe vormde nog altijd de grootste oliebron voor de Sovjets en Hitler wilde hun die afhandig maken. De Duitsers wisten dat wanneer zij Stalingrad en het gebied tussen de Don en de Wolga konden veroveren, Bakoe in hun handen zou vallen en de oorlog voorbij zou zijn.

Maar de Sovjets vielen niet aan in Stalingrad. In plaats daarvan vielen ze in het noorden en het zuiden aan, door het Duitse Zesde Leger te omsingelen en door uithongering tot overgave te dwingen en te vernietigen. Het probleem van mijn vader was dat de noordelijke aanval van de Sovjets rechtstreeks tegen hem was gericht – ze wisten dat de bondgenoten van Duitsland de zwakke schakel vormden. Bij het aanbreken van de winter van 1942 waren de Duitsers afhankelijk van Italianen, Roemenen, Hongaren en andere bondgenoten die niet wilden sterven voor Hitlers historische droom van een Groot-Duitsland. Daarom verbraken de Hongaren vrijwillig de rijen toen de Sovjets hun aanval lanceerden met een groot spervuur. Mijn vader vertelde mij over het gevreesde ‘Stalinorgel’, een meervoudig mortierafvuursysteem waarmee een dozijn mortieren kon worden afgeschoten die allemaal binnen enkele seconden na elkaar neerkwamen. Die mortieren hebben de rest van zijn leven in zijn dromen rondgespookt.

Daarna begon de lange terugtocht van de Hongaren, van Voronezh naar Boedapest, een afstand van meer dan zestienhonderd kilometer door de Russische winter van 1942-1943. Het aantal doden was ontstellend, maar het dodental onder de Joden was bijna honderd procent. Mijn vader liep terug door de sneeuw zonder winterkleden, met geen ander voedsel dan wat hij zelf kon opscharrelen en in de wetenschap dat een ontmoeting met de Duitse ss-troepen die ook op terugtocht waren, een wisse dood betekende. Hij verklaarde zijn overleving op drie manieren. Ten eerste stelde hij zich voor dat zijn dochter, mijn zusje, een paar meter voor hem liep. Hij probeerde haar steeds in te halen. Ten tweede waren stadsjongens